“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONINING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

J.A.Lutfullayev
JDPU dotsent v/b.

Annotatsiya: *Maqolada “Hayrat ul-abror” dostonining sujet va kompozitsion qurilishi, asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *Doston, sujet, kompozitsiya, badiiy asar g‘oyasi, maqolat, hikoyat, badiiy asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari.*

“Xamsa”ning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”)-falsafiy, axloqiy-ta’limiy asar. Doston o‘ziga xos qurilishga ega. U falsafiy-ta’limiy doston bo‘lganligi uchun mavzu biror voqeani hikoya qilish asosida emas, balki muallif fikr-mulohazalarining bayoni tarzida yoritiladi. Shunigdek, maqolatlar va dostongagina xos bo‘lib, adibning boshqa asrlarida uchramaydi. Har bir maqolatda insonning kundalik hayoti bilan bog‘liq diniy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy biror mavzu bayon etiladi, uning mazmun-mohiyati ochib beriladi. Maqolat so‘ngida mavzuni dalillash, uni hayotiy asoslash maqsadida hikoya yoki masal keltiriladi. Mazkur hikoya va masallarning bosh qahramoni asosan tarixiy shaxslar, mashhur din va davlat arboblaridir. Ularda shoir islomiy o‘lchovlar hamda umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqib, Olam va odam to‘g‘risidagi o‘z mulohazalarini yuksak badiiy shaklda ifoda etadi. Masalan, birinchi maqolat iymon haqida. Maqolatning birinchi baytidanoq shoir iymonning inson hayoti, insoniylik mohiyatida tutgan o‘rnini belgilab beradi: “Kimki jahon ahlida inson erur, bilki nishoni anga iymon erur”. Ya’ni kim bu dunyoda inson deb atalibdi, insonligining belgisi iymondir. Iymonsizni odam deb atab bo‘lmaydi. Inson bilan hayvon orasidagi farqni nutqda-odamni so‘zlay bilish qobilyatidagina deb bilish xatodir. Chunki odamda nutq ham, boshqa maxluq-hayvonlarda bo‘lgan bir qator jihatlar ham bor. Shuning uchun asosiy mezon iymondir.

Hukmdorlarga bag‘ishlangan “Salotin bobida” nomli uchinchi maqolat adibning adolat haqidagi qarashlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

“Hayrat ul-abror”dostoni bilan tanishtirish uning qachon yozilgani, necha baytdan iboratligi , qancha maqolat va bobdan tashkil topganligi, ularda ko‘tarilgan masalalar haqida yo‘l-yo‘lakay so‘z yuritib, 10-maqolatga uldanadi. Rost va yolg‘on, to‘g‘rilik va egrilik jamiyat hayotining , inson faoliyatining eng muhim muammolaridan ekanligi aytiladi. Va asarda qo‘yilgan maqsad to‘g‘rilikni ulug‘lash, egrilikni qoralash, birining ezguligini, ikkinchisining aql va

insoniylikka zidligini ko‘rsatishda buyuk shoirning qanday yo‘l tutganligi bir qator misollar yordamida o‘quvchiga tushuntiriladi.1

Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi tilga bag‘ishlangan boblarda asosan, so‘zning falsafiy – ijtimoiy mohiyati, funksiyalari va badiiy adabiyot sifatidagi jozibasi, so‘z san’atining buyuk ta’siri, tarbiyaviy-ma’naviy ahamiyati ko‘rsatilgan. Ammo o‘zbek shoiri boshqa joyda- 10-maqolatda rostgo‘ylik fazilati va yolg‘on gapirishning zarari haqida alohida to‘xtagan.

Alisher Navoiy rostliq, rostvaqtlikka katta ahamiyat bergan. Buni odamiylik, insoniylikning muhim belgisi sifatida olib qaragan. U “Vujud uyi ana shu tuz sutun bila barnost” mazkur uyning chirog‘i, barakati, quti ham rostliq, deydi. Ulug‘ shoir boshdan oxirigacha rostliq bilan egrilikni qiyoslab boradi, rostliq odamni qanday ulug‘lashi va egrilik, yolg‘onchilik qanday tubanliklarni keltirib chiqarishini qator misollar vositasida isbotlashga intiladi. Shuni ham sezish mumkinki, agar Amir Xusrav rostlikni ko‘prov til bilan bog‘lab, rostvaqtlik bilan vobasta tarzda izohlagan bo‘lsa, Alisher Navoiy buni kishining xulqi, tiynati bilan bog‘lab tushuntiradi, odamning tabiatidan kelib chiqadigan xislatlar sifatida olib qaraydi. Masalan, u rostliq va egrilikni mana bunday qiyoslagan:

Rostdur ulkim nazari to‘g‘ridur,
Kim iligi egridur-ul o‘g‘ridur.
Bo‘lsa ilig egrilik ichra samar,
El ani kesmakda tuz etgay magar.
Ko‘zki erur egri aning xilqati,
Birni iki ko‘rmak erur san’ati.

Ya’ni: nazari to‘g‘ri bo‘lgan odam rostqavl, rostrav bo‘ladi, qo‘li egri bo‘lgan kishi - o‘g‘ridir. Qo‘l agar egrilikka odatlansa, el uni kesib, tuzata oladimi. Agar ko‘zning tuzilishi egri bo‘lsa, bittani ikkita qilib ko‘rsatadi- odamni aldaydi. Yolg‘onchilik shohlarni , vazirlarni yo‘ldan urib, urush-qirg‘inlar, nodurust hukmlar, adolatsizlik, zulm-zolimlikka sabab bo‘ladi. Rost yo‘ldan yurgan shoh -adolatli shoh, rostnavis kotib-haqiqat himoyachisi, rostgo‘y odam-haqiqat jarchisi. Alisher Navoiy ana shu tariqa rostliqni sharaflagan. Ulug‘ shoir shuni ham kuzatganki, rostgo‘y odamning hayoti yengil emas, har xil to‘siqlarga duch keladi, unga tuhmat qiladilar. Falakning o‘zi ham rostgo‘y odamni yoqtirmaydi, chunki falakning o‘zi kajraftor-egriparvar.

Ul kishikim, tuzluk erur shon anga,
Dushman erur gardishi davron anga.
Xomaki tuzlukka erur rahnamun,
Kesilibon boshi bo‘lur sar nigun.

Shunaqa, bir tarafdan “rosti rasti”, ya’ni rostlik-qutulmoqlik, kamolot, ikkinchi tomondan, pok vijdonlik haqiqatgo‘y odamlarning og‘ir sarguzashtlarni boshidan kechirishi, qiyinchilik ko‘rishi. Navoiy bu ziddiyatni ilg‘ab, rostliqni haqiqatparastlik, chin so‘zlilik, vijdon va sadoqat kabi tushunchalar bilan bog‘lar ekan, jamiyatdagi adabiy kurash-yaxshi, adolatxox odamlar bilan nayrangboz, qallob, yolg‘onchi shaxslar orasidagi kurashni ifodalab bergan va o‘zi o‘sha rostliq tantanasi uchun kurashuvchilar tarafida turib, fikr izxor etgan.

“Hayrat ul-abror”ning hamma boblarida bo‘lganiday bu bobda ham buyuk Navoiy tomonga ko‘p e’tibor bergan. Esingizda bo‘lsa, avvalgi bobda Navoiy inson xilqati haqida gapirib, nutq insonni hayvondan ajratuvchi belgi, ammo gapiruvchi har bir kishini inson deya olmaymiz, insonning bosh belgisi iymondir, degan ulug‘ bir fikrni bayon etganini qayd qilgandik.

Navoiy so‘z haqidagi boblarda ham shu pozitsiyani izchil davom ettirgan: so‘zni faqat yaxshilikka, yaxshi ishlarga sarflash, so‘z yovuz niyatda ishlatilsa, falokat keltiradi va bunday odam musulmon emas. Fitna, tuhmat, ig‘vo, yolg‘on -bu nuqsonlarning bari so‘z orqali sodir bo‘ladi. Odamlar so‘zdan foydalanib, yuz xil nayrangni ishlatadilar. So‘z kishini o‘ldiradi va tiriltiradi, so‘z mulkni obod etadi va vayron qiladi, So‘z ulug‘ ishlarni bunyod etadi va xunuk voqealarninng paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Navoiy buning qator misollarini chog‘ishtirib bergan, masalan:

Fitna qilib va’dau payg‘om ila,

[1] Muslixiddin Sultonov. “Komil inson adabiyot ideali”. Toshkent. “Ma’naviyat”. 2005-yil. 61-bet.

Aqlni mast aylasa dashnom ila.
Ko‘rgazubon loba maloxat uza,
Lobasi tuz sepsa, jarohat uza.
Kim ekin ul shu’lag‘a yoqulg‘uchi,
Yo bu jarohatga da’vo qilg‘uchi.1

Xullas, so‘z, nutq insonni hayvondan ajratuvchi belgi ekan, so‘zni qadrlash, tilga e’tibor qilish lozimligini uqtirish Sharqning ko‘p shoirlarda bor.

Ko‘rindiki, har bir adib bunda an’anaviy xulosalarni yangi ifoda-ibora bilan takrorlash barobarida o‘zi hayotda ko‘rgan, kuzatgan voqea-hodisalardan chiqargan xulosalarni ham singdirgan. Zero, nasixat, foydali gap aytish, odamiylik xislatlarini himoya qilish ham shoirning burchi hisoblanadi. Ayniqsa, Nizomiy, Navoiy, Xusrav Dehlaviy kabi mutafakkir adiblarda bu intilish aniq sezilib turadi.

Umuman olganda so‘z -odamning sharafi , so‘z- fazilat, so‘z -ahloqiy kamolot vositasi. Shuning uchun uni shu yo‘lda sarflash lozim. Buyuk shoirlarning xulosasi -ana shu.

Insonning ahloqiy fazilatlari hamisha Sharq shoirlarining diqqat markazida bo‘lib kelgan. Adabiyot so‘zining “adab” so‘zidan paydo bo‘lgani ham buni ko‘rsatib turibdi. Musulmon Sharqida yetishgan qaysi bir shoir ijodini olib ko‘rmaylik, unda pand-nasixat ohangidagi asarlarga duch kelamiz. Qadimgi adiblarimiz adabiyotni tarbiya vositasi deb qarashgan.

Inson axloqi haqidagi ulug‘ shoirlarning qarashlari ularning umumiy falsafiy-so‘fiyona fikrlaridan hosil bo‘lgan. Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy va Navoiy inson ahloqiga o‘rta asr kishisi nuqtai nazaridan, o‘zlarigacha jamlangan ilmu hikmat asosida, so‘fiyona ma’nolar talabi bilan munosabatda bo‘lganlar.

Shoirlar yuqorida aytganimizdek, insonni barcha maxluqotlarning afzali, sharifi deb ta’riflab, shuni ham uqtiradiki, odam o‘ziga munosib yaxshi ishlar bilan shug‘ullanishi, o‘z nomini yomon, tuban xulq-atvor bilan bulg‘amasligi kerak. Hasad-xirs, pastkashlik kabi xislatlardan hazar etmoq lozim, deydi Amir Xusrav. Shoir o‘z zamonasining voqealarini kuzatgan, odamlarni o‘rgangan va shu xulosaga kelganki, qalbi bo‘sh, ma’naviy-axloqiy noloyiq odamlar ko‘proq amal mansabiga intiladilar. Ammo bu ularning pastligini yashira olmaydi:

Past nagardad ba tamanno baland,
Garchi ba angusht kunad po baland.1

(Past orzu bilan ulug‘ odamga aylanish dargumon, harchand bo‘yini baland qilib ko‘rsatish uchun har qancha barmoqlariga tayanib cho‘zilsa ham).

Odamsning martabasi uning aqli, shaxsiy qobilyati, himmati -hamiyatiga, irodasiga qarab ko‘tarilishi kerak. O‘z nasli, ota-bobosining obro‘si, qarindosh-urug‘ orasidan manmanlik qilish g‘irt ahmoqlik, deydi.

Odami ast az payi kore buzrug, gar nakunad inast xirome buzrug.

(Odam o‘z ishlari bilan ulug‘dir. Agar buni qilmasa-katta eshakdir).

Bunday insonparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan, insonni sevish, sharaflashni targ‘ib etuvchi satrlar “Hayrat ul-abror”da ham ko‘p topiladi. Masalan:

Koniyu xayvoni agar xud nabot,
Har biri bir gavxari oliy sifat,
Barchadin insonni sharif aylading.
Barchasini garchi latif aylading,

Ulug‘ o‘zbek shoiri insonga birinchi navbatda hayotdagi faoliyati, kirdu-koriga qarab baho bergan. Inson jamiyatga naf keltirish, foydali ishlar bilan qadrli, fazilatli. Boshqalariga ziyon yetqazadigan, jamiyat tinchligini buzadigan siyrati suratiga to‘g‘ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas.”U jamiyatning har bir a’zosidan -shohmi, gadomi inson nomiga “munosib”bo‘lishlikni talab qiladi, deb yozadi iste’dodli olim A. Abdug‘afurov Navoiy haqida. Navoiy buni turli tabaqaga mansub shaxslarning tipik xususiyatlarini o‘zaro zid qo‘yib ochib ko‘rsatgan.

[1] Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik, 13-tom, Toshkent. G’.G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1966, 26-b
2.Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik, 13-tom, Toshkent. G’.G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1966, 29-b

Yaxshilikning, odamiylikning mezoni- bu xalq manfaati uchun ishlash, xalq g‘am-tashvishi bilan yashashdir:

Odami ersang, demagil odami
Onikim yo‘q xalq g‘amdin g‘ami.

Shunday qizg‘in extiros va o‘tkir hikmatnoma ohangda aytilgan gaplar “Maxbub ul-qulub”da ham ancha.

Navoiy shunday o‘zgalar g‘amida yuradigan, himmati baland, hojatbaror, adolatpanoh, insonlarni sharaflaydi. Ma’lumki inson allaqanday mavhum tushuncha emas. Inson o‘z kasb-kori, jamiyatda egallagan mavqei bilan shaxsdir. Agar O‘rta asrlarda yashagan kishilarni nazarda tutsak, bu dehqonlar, hunarmandlar, olimlar, ijodkorlar , shohlar , savdogarlar va hokazodan iborat. Navoiy bu toifalarning hammasini “Maxbub ul-qulub” asarida birma-bir ta’riflagan. Ammo har bir guruhning ham yaxshi-yomoni borligini ko‘rsatgan. Ana shu tariqa zid qo‘yib tasvirlash “Hayrat ul-abror” ham bor. Ulug‘ shoir adolatli va zolim shoh , rost qavl va riyokor shayx, karamli va xasis odam, odobli va beadab kishi , olim va johillar xususida yozadi, ularning insoniyat jamiyati uchun foyda yoki zararini ko‘rsatib o‘tadi. Masalan, 11-maqolatda ilmning fazilati va nodonlikning kasofati haqida so‘z boradi. Ammo shoir bobni to‘g‘ridan-to‘g‘ri:

Daxr ishi to xalq ila bo‘lmish sitez,
Xordudur olimu joxil aziz,1degan bayt bilan boshlaydi.

Navoiy “Xamsa”si qahramonlari asrlar davomida necha-necha avlodlar uchun ma’naviyat va odobda , odamiylik va jasoratda, xalqparvarlik va sahovatda o‘rnak bo‘lib xizmat qiladigan yorqin badiiy siymolar bo‘ladi. Farhod va Qays , Suxayl va Sa’d, Axiy va Farrux , Muqbil va Jo‘na kabi betakror qiyofalar , Shirin va Layli, Mehr va Mehinbonu, Dilorom va boshqa ma’naviy barkamol ayollar timsollari Navoiy asridan boshlab hanuzgacha yoshlarimizni oliyjanob fazilatlar ruxida tarbiyalab kelmoqda.